

Türk – Ermeni İlişkilerinin Normalleşmesine Dair Bir Güncel Durum Analizi: Şartlar, Fırsatlar ve Engeller

Yasin Yıldırım¹, Perihan Gözüm²

Öz

Yüzyıllar boyunca Osmanlı İmparatorluğu sınırları içerisinde beraberce yaşamış, aralarında derin tarihsel ve kültürel bağların olduğu iki millet, Türkler ve Ermeniler, 1. Dünya Savaşı'nın başlamasını izleyen süreçte birbirlerinden kopmuşlardır. Muhtelif siyasi odakların manipülasyonlarıyla ortaya çıkan sözde Ermeni Soykırımı iddiası ve Dağlık Karabağ sorunu iki ülke arasında aşılmaz engeller oluşturmuştur. Ancak 2020'de Azerbaycan'ın zaferi ile sonuçlanan 2. Dağlık Karabağ Savaşı, Ermenistan'a acı bir şekilde de olsa, gerçek dışı hayallerden ve hukuksuz iddialardan vazgeçmeleri gerektiğini öğretmiştir. Nihayetinde 2021 yılından sonraki süreçte barış yolunda 30 yılı aşkın bir sürede atılmayan somut ve ciddi adımlar atılmaya başlanmıştır. Öyle ki Paşinyan hükümeti Dağlık Karabağ Bölgesi'nin hukuksal ve tarihsel olarak Azerbaycan toprağı olduğunu kabul etmiş, sözde soykırım travmasından kurtulması gerektiğini ileri sürmüştür. Bu tür müspet gelişmeler yıllar sonra barışın ve normalleşmenin önünü açmıştır. Bu umutların sürdürülebilir olması için hukuki, diplomatik ve sosyo-ekonomik bir dizi adımların atılması ve özellikle Ermenistan'daki barış karşıtı marjinal gruplara karşı dirayetli olunması elzemdir. Bu şartların sağlanması halinde bir dizi jeopolitik ve jeoekonomik kazanım elde edilebilecektir. İşbu çalışma, konuyla ilgili akademik eserlerin, resmî kaynakların ve güvenilir düşünce kuruluşlarının çalışmalarının nitel analizi ile hazırlanacak, iki ülke ilişkilerinin normalleşmesinin beraberinde getireceği fırsatları, sürecin önündeki engelleri ve sürecin başarıya ulaşması için gerekli şartların ne olduğunu ele alacaktır.

Anahtar Kelimeler: Kafkasya, Türk-Ermeni İlişkileri, Jeopolitika, Jeoekonomi, Hukuk

JEL Kodları: A10, F51, F59

A Current Situation Analysis regarding the Normalization of Turkish - Armenian Relations: Conditions, Opportunities and Obstacles

Abstract

Turks and Armenians, who lived together within the borders of the Ottoman Empire for centuries and had deep historical ties, broke away from each other following the outbreak of the World War I. The so-called Armenian Genocide allegation, and the Nagorno-Karabakh issue have created undefeatable obstacles between the two countries-however, the 2. Nagorno-Karabakh War, which resulted in the Azerbaijani victory, painfully taught Armenia that it must abandon unrealistic and unlawful claims. Finally, in the short period after 2021, severe and concrete steps for the normalization process that could not be taken in more than 30 years have started to be taken in just a few years. The Armenian government's recognition that the Nagorno-Karabakh region is legally and historically Azerbaijani territory, to the Pashinyan's statements that the trauma of the alleged genocide should be overcome have raised hopes for normalization after years. For these hopes to be sustained, it is essential to conclude that specific legal, diplomatic and socio-economic steps must be taken to be resilient, especially against anti-peace groups in Armenia. If these conditions are met, geopolitical and geoeconomic gains can be achieved.

Keywords: Caucasia, Turkish-Armenian Relations, Geopolitics, Geoeconomics, Law

JEL Codes: A10, F51, F59

¹ Doktora Öğrencisi, Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ortadoğu Çalışmaları Doktora Programı, yasin.yildirim@student.asbu.edu.tr, ORCID: 0000-0001-8926-3517.

² Dr. Öğr. Üyesi, Çankırı Karatekin Üniversitesi, Kurşunlu Meslek Yüksekokulu, Adalet Programı, gozumperihan@karatekin.edu.tr, ORCID: 0000-0003-1174-8500.

Giriş

Kafkasya, gerek sahip olduğu muazzam yeraltı ve yerüstü zenginlikleri ve gerekse Avrupa ve Asya'yı bağlayan eşsiz coğrafi konumu hasebiyle uluslararası jeopolitiğin ve jeoekonominin en hayati noktalarından birinde bulunmaktadır. Coğrafi özellikleri itibarıyla Büyük Ortadoğu'nun da bir parçası olarak kabul edilen bu bölge tarih boyunca bir dizi politik, dini, etnik ve mezhepsel çatışmaya da sahne olmuştur. Bölgeni asli sakinleri Türkiye Cumhuriyeti (Türkiye), Rusya Federasyonu (Rusya), Azerbaycan Cumhuriyeti (Azerbaycan), Ermenistan Cumhuriyeti (Ermenistan), Gürcistan ve de kısmen İran İslam Cumhuriyeti (İran) olup 6 ülke de tarih boyunca birbirleriyle müspet ya da menfi yönde etkileşime girmiş, zaman zaman ittifakların, zaman zaman ise çatışmaların, krizlerin tarafı olmuşlardır. Tüm bu çatışmalar içerisinde Türkiye ve Ermenistan arasındaki kriz birtakım özellikleri hasebiyle ayrı bir noktada bulunmaktadır. Aralarında derin tarihsel bağlar olan bu iki millet, yaklaşık 100 yıldır kara propaganda malzemesi yapılan bir sözde soykırım iddiası nedeniyle birbirlerinden politik / diplomatik, ekonomik ve sosyal olarak kopmuşlardır. Ancak 2021 sonrası dönemde iki ülke arasında ilişkilerin normalleşmesi için atılan bazı somut ve müspet adımlar, yıllar yılı devam eden kriz halini sona erdirmeye noktasında büyük bir potansiyeli açığa çıkarmıştır. İki devletin üst düzey yetkililerinin inisiyatifleriyle başlatılan bu sürecin başarıya ulaşma şansı ise hayli yüksek olarak değerlendirilmekte olup ilişkilerin normalleşmesinin bir dizi jeopolitik ve jeoekonomik kazanımı da beraberinde getireceğine inanılmaktadır. Tüm bu pozitif tabloya karşın, normalleşme sürecinin önünde birtakım engeller de mevcut olup bu engellerin doğru bir şekilde analiz edilmesi ve etkisiz hâle getirilmesi gerekmektedir. Engellerin bertaraf edilmesi ve sürecin başarıya ulaşması için ise birtakım hukuki, diplomatik, ekonomik ve sosyal şartların yerine getirilmesi elzemdir. Bu gerekliliklerin yerine getirilmesi ile ise yeni ve güçlü bir bölgesel kalkınma, gelişme, istikrar döneminin ortaya çıkması beklenmektedir. Başarıya ulaşması halinde ise bu barış sürecinin Kafkasya'nın da doğal bir parçası olduğu büyük Ortadoğu coğrafyasındaki diğer uzatmalı krizlerin çözümü için de bir emsal teşkil edeceğine inanılmaktadır.

İşbu çalışmada normalleşme sürecinin şartlarının, getirdiği fırsatların ve yine beraberinde taşıdığı engellerin neler olduğu tarihsel ve güncel veriler ışığında ortaya konulacak, fırsatların ve engellerin hangilerinin daha ağır bastığı problematik bir perspektifle ele alınacak ve çeşitli argümanlar ileri sürülecektir. Çalışma boyunca sosyal bilimlerdeki eserlerde sıklıkla ve esas olarak kullanılan nitel araştırma yöntemlerinden, yerli ve yabancı akademik ve resmî kaynaklardan, muhtelif yerli ve yabancı düşünce kuruluşlarının raporlarından ayrıca saygın ve güvenilir haber kuruluşlarının kaynaklarından istifade edilecektir.

1. Geçmişten Günümüze Türk – Ermeni İlişkileri

Türkler ve Ermeniler arasındaki ilişkilerin başlangıcı 4'üncü yüzyılın sonlarına kadar uzanmaktadır. Ulu (2005: 11) tarafından da ifade edildiği üzere Kafkasya üzerinden Doğu Anadolu'ya giriş yapan Doğu Hunları ilk kez 390'larda bölgedeki Ermenilerle temas etmiş, izleyen yüzyıllarda Sibiryaya Türkü olarak anılan Sabirler³ de Anadolu'ya akınlar düzenlerken bölgedeki Ermeni ahali ile karşılaşmıştır. 11'inci yüzyılda, Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun Anadolu'ya gelmesiyle birlikte Türkler ve Ermeniler arasındaki ilişkiler daha yoğun bir hal

³ Sabar ya da Suvarlar olarak bilinirler.

almıştır. Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun 1048'de Pasinler Muharebesinde ve 1071 Malazgirt Meydan Muharebesinde Bizans İmparatorluğu'nu ağır yenilgilere uğratmasının ardından Doğu Anadolu'da bulunan Ermeniler, resmî olarak Türklerin hakimiyetine girmişlerdir (Ulu, 2005: 7).

Büyük Selçukluların yıkılıp Osmanlıların kuruluş, hatta Fatih Sultan Mehmet dönemindeki yükseliş dönemine kadar ise Ermeniler farklı zaman dilimlerinde Anadolu'da kurulan Türk beyliklerinin himayesinde kalmıştır. Fatih Sultan Mehmet'in İstanbul'u fethetmesinden sonraki süreçte ise Anadolu'da dağınık halde bulunan Ermeniler sistemli iskân politikalarına konu olmuşlardır. Öncelikle Fatih'in bizzat hazırladığı bir fermanla İstanbul'da yeni bir Ermeni patrikhanesi ihdas edilmiş, daha sonra birçok Ermeni aile gruplar hâlinde İstanbul'a yerleştirilmişlerdir (Ayverdi, 1958: 259; Ercan, 1988: 17; Ulu, 2005: 14-16).

Ermeniler yüzlerce yıl boyunca Osmanlı İmparatorluğu'nun egemenliği altında sakin, güvenli ve huzurlu bir hayat sürmüşlerdir. İmparatorluğun himayesine girmeden önce Bizanslıların, Safevilerin ya da Trabzon Rum İmparatorluğu yönetimi altında olan Ermeni ahali zaman zaman sürgünlerle, baskılarla karşılaşmıştır. Ancak Osmanlı yönetiminde böylesi sorunlarla karşılaşmayan Ermeniler bir yandan dini özgürlüklere sahip olmuş diğer yandan da serbestçe ticaretle, zanaatla ve ilimle uğraşmışlardır. Hristiyan olmalarından dolayı "*Ehl-i Kitap*" olarak değerlendirilen Ermeniler, Osmanlı egemenliği altında özgür ve huzurlu bir hayat sürmüşlerdir. Hatta Ulu (2005: 18) yazmış olduğu doktora tezinde, bugün bir Ermeni milletinden bahsedilebiliyor ise bunda Fatih Sultan Mehmet'in ihdas ettiği ve belirli dini, hukuki yetkiler tanıdığı Ermeni Patrikhanesinin ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Ermenilere yönelik genel politikalarının büyük bir rolü olduğunu savunmuştur.

Osmanlı-Ermeni ilişkilerine dair bu argümanların diğer bir somut kanıtı ise Ermeni kökenli birçok devlet adamının yüzlerce yıl boyunca Osmanlı imparatorluk kademelerinde çok üst düzey görevler üstlenebilmesidir. Öyle ki; Sultan IV. Mehmet zamanında Sadrazamlık yapan Ermeni Süleyman Paşa, Sultan II. Abdülhamit zamanında Maliye Nazırlığı yapan Agop Kazazyan Paşa, Sultan Abdülaziz'in Umûr-ı Nafia Nazırı Krikor Ağaton Efendi, Cebel-i Lübnan Sancağı mutasarrıfı Garabet Artin Paşa ve de 1909-1911 yılları arasında Ticaret ve Ziraat Nazırlığı yapan Bedros Hallaçyan Efendi, Osmanlı İmparatorluğunda üst kademe görevlerde bulunmuş yüzlerce Ermeni'den sadece birkaçıdır (Yalçın, 2019: 129; www.turksandarmenians.marmara.edu.tr, 2017; Bayraktar, 2021: 59).

Yüzlerce yıl boyunca Osmanlı egemenliği altında yaşayan Ermenileri 1789 ihtilali sonrasında Balkanlarda ve Ortadoğu'da patlak veren milliyetçi karakterdeki bağımsızlık isyanlarından da pek fazla etkilenmemiştir. Öyle ki Yunanların, Sırpların, Bulgarların ve diğer birçok etnik grubun teker teker isyan ettiği 19'uncu yüzyıl boyunca Ermeniler herhangi bir isyan ya da ayaklanmanın parçası olmamış, bilakis Osmanlı egemenliğinde sakin bir hayat sürmeye ve hatta Osmanlı imparatorluk kademelerinde yine üst düzey görevler üstlenmeye devam etmişlerdir. Tüm bu nedenlerle Ermeniler tarihte "*Sadık Millet*" anlamında gelen "*Millet-i Sadıka*" sıfatı ile nitelenmişlerdir (Selvi, 2011: 11; Özel, 2005: 8; Çulun, 2020: 91).

Ancak Türkler ve Ermeniler arasındaki bu güçlü ve müspet bağlar, 1860 yılında ilk Ermeni siyasi oluşumu olan Adana merkezli Hayırsever Cemiyeti'nin kurulması ve 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı -ki 93 Harbi olarak da bilinmektedir-, sonrasında büyük ölçüde ve menfi

anlamda değişmeye başlamıştır. Savaş sonrasında düzenlenen ve Osmanlı bünyesindeki etnik grupların bağımsızlığa kadar giden çok büyük haklar elde ettiği 1878 Berlin Konferansında Avrupalı devletler İmparatorluğun çözülme sürecini hızlandırmak için Ermenileri de kullanmaya karar vermiş ve bu politikalarında büyük oranda başarılı olmuşlardır. Konferans sonrası akdedilen 1878 Berlin Antlaşması ile diğer etnik gruplar kadar somut ve güçlü haklar elde edemeyen Ermeniler, bu tarihten sonra özellikle Ortodoks ve Katolik dini grupların ve misyonerlerin de kışkırtmalarıyla, yavaş yavaş silahlanmaya ve ayaklanmalar organize etmeye başlamışlardır (Zekiyan, 2000: 102; Çolak, 2011: 237; Güllü, 2018: 457). İlerleyen yıllarda yine Avrupalı devletlerin ve Rusya'nın Ermenileri kendi içlerinde mezheplere bölmeleri, her bir mezhebi kendi menfaatlerine göre kullanmaları ve genel olarak Ermenileri tıpkı Balkan devletleri gibi bağımsızlık için isyana sevk etmeleri, Ermeni sorununun ortaya çıkmasına sebebiyet vermiştir (Küçük, 1991: 199). 1860'ta kurulan ilk Ermeni derneği Hayırsever Cemiyeti'ne ek olarak 1870, 1880 ve 1890'larda Doğu Anadolu'da ve İstanbul'da bir dizi Ermeni derneğinin daha kurulması ve tüm bu kuruluşların siyasi amaç güderek Büyük Ermenistan fikrini Ermeni ahaliye empoze etmeye çalışması da Ermeni sorununu aşama aşama büyütme devam etmiştir. Bu dernek ve cemiyetlerin belli bir süre sonra silahlı örgütlenmelere dönmesi ve Ermeni gençler arasında şiddet çağrısı yapmaları da silahlı siyasi örgütlerin doğmasına sebebiyet vermiştir. Tüm bu Ermeni cemiyetleri ya da bir diğer isimle komiteleri arasında ise Hınçak ve Taşnaksutyun komiteleri gerek daha kapsamlı ve etkili olmaları gerekse doğrudan şiddeti teşvik etmeleri ile ön plana çıkmışlardır (Sezer, 2015: 160). Adı geçenler başta olmak üzere İmparatorluğun dört bir yanındaki Ermeni cemiyetleri / komiteleri 1870'lerden itibaren çeşitli ölçeklerde isyanlar çıkarmaya ve silahlı eylemlerde bulunmaya başlamıştır. Kahramanmaraş'tan Trabzon'a, Sason'dan Van'a kadar birçok isyan ve isyan girişimi yaşanmış, bu eylemlerde çok sayıda sivil hayatını kaybetmiştir (Arslan, Bal ve Demirhan, 2012: 86). Özellikle Rusların, İngilizlerin ve Amerikalıların Osmanlı İmparatorluğu üzerinde bir baskı aracı olarak kullanmak için destekledikleri bu isyanlar gün geçtikçe şiddetlenmiş ve Ermeni komiteleri büyük güçlerin silahı hâline gelmiştir (Akgümüş, 2013: 26).

1. Dünya Savaşı'nın başlamasından sonra Ermeni isyanları daha da şiddetlenmiş, yaşanan isyanlar hem sivilleri hem de muharip birlikleri hedef almaya başlamıştır. Birden fazla cepheye savaşan, sadece düşman orduları ile değil olumsuz hava koşulları, kıtlık, mali kriz gibi başka sorunlarla da mücadele eden Osmanlı İmparatorluğu için Ermeni isyanları kısa sürede çözülmesi elzem bir soruna dönüşmüştür. Bütün bu nedenlerle hem ülke içerisinde asayiş ve düzeni tesis etmek isteyen hem de iki ateş arasında kalmak istemeyen Osmanlı İmparatorluğu, 1. Dünya Savaşı'ndaki müttefikleri olan Almanların da tavsiye ve yönlendirmeleri ile Ermeni Tehciri kararı almak durumunda kalmıştır (Dinçer, 2011:49).

Son derece problematik bir konu olan Ermeni Tehciri 27 Mayıs 1915 tarihinde çıkarılan Sevk ve İskân Kanunu ile başlamıştır. Tehcir Kanunu olarak da bilinen bu kanun temel olarak mülki ve askeri idarecilere görev yaptıkları yerlerdeki asayiş ve düzeni bozan kişileri geçici olarak İmparatorluğun başka yerlerine nakletme imkânı vermiştir. Bu kanunun uygulanması ile, sayısı tartışmalı olmakla birlikte 400.000'den fazla Ermeni, Musul ve Halep başta olmak üzere nispeten Ermeni nüfusun daha az olduğu ve şiddet eylemlerinin de daha az görüldüğü bölgelere göç ettirilmişlerdir (Halaçoğlu, 2008: 56).

Bu sayı, küçük farklılıklar arz etmekle birlikte, dönemin Amerikalı diplomatlarının resmî yazışmalarında da geçmekte, aynı yazışmalarda bu kişilere gerekli maddi ve aynı yardımların da yapıldığı yazmaktadır (Altunsoy, 2019: 147).

Tehcir sürecinde birtakım istenmeyen olayların, menfi nitelikte münferit hadiselerin yaşandığı bir gerçektir. Ne yazık ki 1. Dünya Savaşı'nın olağanüstü koşullarında kalabalık grupların başka şehirlere, bölgelere sevk edilmeleri esnasında ya da iskanların gerçekleştiği diğer şehirlerde bazı olumsuzluklar yaşanmıştır. Ancak vuku bulan bu olumsuzlukların sözde Ermeni soykırımı olarak nitelendirilmesi teknik olarak da hukuki olarak da mümkün görünmemektedir. Öncelikle belirtilmelidir ki Ermeni tehciri teknik olarak bir soykırım olarak kabul edilemez. Zira soykırım alanında çalışan uzmanların da ortaya koyduğu üzere bir sürecin soykırım olarak kabul edilebilmesi için belirli faktörlerin bir araya getirilmesi / belli aşamaların kat edilmesi gerekmektedir ki bu faktörler / aşamalar; toplumsal ayrıştırma, sembolizasyon, ayrımcılık, dehümanizasyon, planlama ve programlama, kutuplaştırma, nefret gruplarının inşası, hazırlık süreci, insan haklarının toplu şekilde ihlali ve nihayetinde öldürme ile inkâr etmedir (Kuper, 1982: 58; Harff, 2003: 60). Ancak Ermeni Tehciri süreci için bu aşamaların herhangi birinin sistematik ya da programlı şekilde gerçekleştiğini ifade edebilmek imkân dahilinde değildir. Bilakis, Halaçoğlu (2021: 59-60) tarafından da belirtildiği üzere 1. Dünya Savaşı sonrasında tehcir edilen Ermenilerden isteyenlerin evlerine geri dönmelerine izin verilmesi, Ermenilere belli bir süre için vergi muafiyeti getirilmesi, resmi dairelerde muhafaza edilen eşyaların sahiplerine teslim edilmesi, yetim ve öksüz Ermeni çocuklar için komisyonlar kurulması ve daha birçok tedbir Ermenilere yönelik bir soykırım amacı güdülmeyeceğini açıkça gözler önüne sermektedir.

Bununla birlikte, tehcir sürecinin hukuki veriler ışığında da soykırım olarak kabul edilmesi mümkün değildir. İlki, Yalçınkaya (2018: 29) tarafından da ifade edildiği üzere 2. Dünya Savaşı sonrasında ihdas edilen Nürnberg Uluslararası Askeri Ceza Mahkemesinin temel normu olan Nürnberg Mahkemesi Statüsünde yer alan soykırım suçunu düzenleyen 6/c maddesindeki hiçbir eylem (toplu ve sistematik şekilde, ayrıştırma, temel haklardan men, öldürme vd.) Osmanlı İmparatorluğu tarafından gerçekleştirilmemiştir (Pazarcı, 2007: 650). İkincisi Avrupa Birliği'nin resmi yargı organı olan Avrupa Birliği Adalet Divanı'nın 17 Aralık 2003 tarihinde "*Krikorian ve Diğerleri*" davası kapsamında verdiği kararda da herhangi bir ulusal parlamentonun ya da Avrupa Parlamentosunun sözde Ermeni soykırımı iddialarını destekler nitelikteki bir kararının hukuki ve bağlayıcı olamayacağını, bilakis siyasi bir karakterde olduğunu hükme bağlaması da sözde soykırım iddialarını çürütmüştür (www.avim.org.tr, 2023). Üçüncüsü, yine "*Krikorian ve Diğerleri*" davasına ilişkin olarak Avrupa Parlamentosuna sunulan bir yazılı soruda AB Adalet Divanı'nın bağlayıcı bir kararı ile soykırım iddiaları hakkındaki kararı sorulmuş, bu soruya Avrupa Komisyonu adına cevap veren Çekyalı Komisyon üyesi Věra Jourová, Divanın bu yönde bir karar verme yetkisi olmadığını ve Divana bu yönde bir talepte bulunulamayacağı yönünde net bir yanıt vermiştir (www.europarl.europa.eu, 2019).

Kısacası tüm bu tarihsel ve hukuksal verilerin de ortaya koyduğu üzere Osmanlı İmparatorluğu tarafından gerçekleştirilmiş bir soykırımdan bahsedebilmek mümkün değildir. Her ne kadar münferit birtakım olumsuz ve istenmeyen olaylar yaşanmışsa da bunların soykırım olarak nitelendirilmesi yerinde bir karar olmayacaktır. Ancak tüm bu somut gerekçelere karşın 2024 Temmuz ayı itibarıyla tüm dünyada 33 ülke sözde soykırımın varlığını tanımış olup bu iddiaları tarihte Osmanlı'ya yönelik olduğu gibi günümüzde de Türkiye'ye yönelik siyasi emeller kapsamında enstrümantalize etmektedir. Dahası sözde soykırım iddialarının Kuzey Amerika ve Avrupa'da yaşayan zengin ve güçlü Ermeni diasporası mensuplarınca da ısrarlı bir biçimde kara propaganda malzemesi olarak kullanılması da Türkiye'ye yönelik haksız ithamların üretilmesine sebebiyet vermiştir.

Sözde soykırım iddiaları özellikle 1991'de; Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nin (SSCB) yıkılıp modern Ermenistan'ın kurulması ile daha fazla dile getirilmeye başlanmıştır. Zaman zaman Ermenistan devlet kademeleri zaman zamansa Avrupa ve Kuzey Amerika'da yerleşik Ermeni diasporası tarafından sözde soykırım iddiaları Türkiye'ye karşı bir koz, bir silah olarak kullanılmış ve hem Türkiye hem de Osmanlı İmparatorluğu haksız bir şekilde soykırım yapmakla itham edilmiştir. Bu noktada bir ayırım yapmak gerekirse, Ermeni diasporasının Ermenistan devletinden irrasyonel ve daha sert bir tavır takındığı ifade edilebilir. Bilhassa Amerika Birleşik Devletleri'nin (ABD) Kaliforniya eyaletinde ve Fransa Cumhuriyeti'nin Paris şehrinde mukim olan Ermeni diasporası mensubu dernek, vakıf, düşünce kuruluşları, dini gruplar, lobi grupları ve medya kuruluşları Türkiye aleyhinde çok sert bir şekilde ve uç noktalarda lobi çalışmaları yapmakta, kara propaganda çalışmaları yürütmektedir. Ermeni diasporasının 2. Dünya Savaşı'nda yaşanan Yahudi Soykırımı ve sonrasındaki tüm süreçlerden etkilendiği de aşikardır (An, 2013: 180). Ermenistan'ı geliştirmek ya da kendi topraklarına yatırım yapmak yerine sözde soykırımı kanıtlamak ve başka ülkelerin tanınmasını sağlamak için olağanüstü bir çaba harcayan, ülkenin zaten sınırlı olan kaynaklarını israf eden diaspora adeta varlık amacını sözde soykırım iddialarına bağlamıştır.

1991'den günümüze Türkiye ve Ermenistan ilişkilerinde her normalleşme ya da yumuşama ihtimali baş gösterdiğinde ise yine diaspora tarafından sözde soykırım iddiaları yeniden gündeme getirilmiştir. Özellikle 2009-2010 arası dönemde iki ülke tarafından normalleşme için somut ve güçlü adımlar atılırken ve Zürih Protokolleri akdedilirken, diasporanın yaptığı kara propaganda çalışmaları bir kez daha normalleşme çabalarının önüne geçmiştir (www.bbc.com, 2009). Bir yandan dünya genelindeki Ermenilerin yaptıkları protestolar ve menfi yöndeki lobi çalışmaları, bir yandan Ermeni Anayasa Mahkemesi'nin Zürih Protokollerini kendi hukuklarına aykırı bularak sürecin önüne bir set çekmesi öte yandan Dağlık Karabağ Sorunu barış çabalarını etkisiz hâle getirmiştir (Mikhelidze, 2010: 3).

Bu noktada Dağlık Karabağ sorununa da kısaca değinmekte fayda mülâhaza edilmektedir. Zira 1991'de Ermenistan'ın bağımsız olmasından sadece kısa bir süre sonra bu ülkeyi ilk tanıyanlardan biri Türkiye olduğu halde, 1988 ile 1994 yılları arasında yaşanan ve Ermenistan'ın Dağlık Karabağ bölgesini işgal etmesi ile sonuçlanan 1. Dağlık Karabağ Savaşı esnasında 1993 yılında Türkiye, Ermenistan sınırını kapatmış, diplomatik ilişkilerini kesmiş ve uçuş koridorlarını da kapatarak Ermenistan'a ambargo uygulamaya başlamıştır (Yeşilot ve Özdemir, 2016: 61). Aradan geçen 30 yıllık süre zarfında da başta 2009-2010 yıllarındaki normalleşme süreci ve Zürih Protokollerinin akdedilmesi olmak üzere, iki ülke arasındaki

normalleşme çabalarının önündeki en büyük iki engelden biri de Dağlık Karabağ sorunu olmuştur (Welt, 2013: 209). Her ne kadar Zürih Protokollerinde açıkça bu konu hakkında bir madde yer almamışsa da Türkiye sürecin ilerleyebilmesi için bu sorunun çözülmesini her zaman için gündemde tutmuş ve Karabağ sorununun çözülmesini asli öncelik olarak belirlemiştir (Yeşilot ve Özdemir, 2012: 177). Ancak Türkiye'nin tüm çabalarına rağmen özellikle diasporanın etkisinde kalan Ermeni devlet kademeleri Dağlık-Karabağ sorunu hakkında yıllar yılı somut bir adım atmamış, hukuksuz işgalini sürdürmüştür.

İki millet arasındaki ilişkilerin odak noktalarından biri olan bu sorun uzun yıllar çözümsüz kaldığı halde 2020 yılında Ermenistan ve Azerbaycan arasında yaşanan 44 Günlük Savaş ve sonrasında yaşanan süreç sonunda nihayete ermiştir. Azerbaycan'ın zaferini ve uluslararası hukuka göre Azerbaycan toprağı olan bölgelerin yıllar süren işgalden kurtulmasını izleyen süreç, 1 Ocak 2024 yılı itibarıyla da uluslararası toplumlarca tanınmayan bir ülke olan Dağlık Karabağ Cumhuriyetinin feshedilmesi ile sonuçlanmıştır. Bu minvalde yaklaşık 30 yıldır ilişkilerin normalleşmesinin ve Ermenistan'ın rasyonel adımlar atmasının önünde çok büyük bir engel teşkil eden bu sorunun ve 44 Günlük Savaş'ın kısaca analiz edilmesinde fayda mülahaza edilmektedir.

2. 44 Günlük Savaş (2. Dağlık Karabağ Savaşı) ve Ermenistan'ın Değişen Tavrı

Türkiye ve Ermenistan arasındaki ilişkilerin seyri ve genel olarak Kafkasya'daki politik konjonktür 2020 yılında yaşanan 2. Dağlık Karabağ Savaşı ile değişmeye başlamıştır. 27 Eylül 2020 - 10 Kasım 2020 tarihleri arasında Ermenistan ile Azerbaycan arasında yaşanan ve 44 gün süren savaş terminolojide 44 Günlük Savaş olarak anılmaktadır. Azerbaycan ordusu bu savaşta önemli bir askeri başarı elde etmiştir. İlk savaşta aldığı mağlubiyetin ardından 30 yıl boyunca ordusunu çağdaşlaştıran, güçlü bir ekonomiye sahip olmak için çabalayan Azerbaycan bu çalışmalarının karşılığını almış, güçlü ve modern ordusu sayesinde Ermenistan'ı oldukça kısa bir sürede çok ağır bir yenilgiye uğratmıştır. Ermenistan bu savaşta yaklaşık 4000 askeri personelini kaybetmiş, 5 milyar Amerikan doları değerinde askeri ekipman ve silahlarını yitirmiş, önemli enerji tesislerini ve 90.000 hektarlık ekilebilir tarım arazilerini kaybetmiştir (Nesirova, 2022: 258). Dahası 30 yıldır işgal altında tuttıkları toprakları kaybeden Ermeniler ağır bir psikolojik darbe almıştır.

Savaş sonucunda imzalanan antlaşma kapsamında ise Ermenistan'ın Dağlık Karabağ Bölgesi'nden aşamalı olarak geri çekilmesi, Rus Barış Gücü askerlerinin 5 yıl için bölgeye konuşlanması, bir Azerbaycan toprağı olan Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti'ne doğrudan kara erişiminin garanti edilmesi karara bağlanmıştır (www.caucasusedition.net, 2022). Böylece 1988-1994 yılları arasında vuku bulan 1. Dağlık Karabağ Savaşı sonrası Ermeni işgaline giren ancak hukuken Azerbaycan toprağı olan Karabağ büyük oranda yeniden Azerbaycan toprağı hâline gelmiştir. 2020-2023 arası dönemde ise de facto Dağlık Karabağ Cumhuriyeti ile Azerbaycan arasında zaman zaman sınır ihlalleri ve küçük ölçekli çatışmalar yaşanmış, ancak Eylül 2023'e kadar büyük bir askeri operasyon görülmemiştir. Bu tarihte ise Dağlık Karabağ sorununun nihayete ermesinde çok önemli bir adım daha atılmıştır.

44 Günlük Savaş sonrası Erivan hükûmetinden artık aradığı desteği bulamayan ve herhangi bir hukuki zeminde de varlığı söz konusu olmayan de facto cumhuriyet sözde bir cumhurbaşkanlığı seçimi düzenlemek istemiştir. Bu gelişme bir anda bölgedeki tansiyonu yükseltmiş ve Azerbaycan ordusu teyakkuza geçmiştir. Nihayetinde, sadece 2 gün süren kısa bir antiterör operasyonu ile Azerbaycan ordusu 100'e yakın Dağlık Karabağ askeri mevziisini ele geçirmiş ve bu de facto devletin tüm silahlı unsurlarını lağvetmesini, belli bir takvimde de kendisini feshetmesini talep etmiştir (www.aa.com.tr, 2023). Herhangi bir dış destek bulamayan de facto cumhuriyet 1 Ocak 2024 tarihi itibarıyla kendisini feshetmiş ve zaten hukuken Azerbaycan toprağı olan Dağlık Karabağ Bölgesi tümüyle Azerbaycan ile birleşmiştir. Ermenilerin, bu bölgenin tarihi olarak da hukuki olarak da Azerbaycan toprağı olduğunu kabul etmesi Kafkasya'nın geleceğı için tarihi bir dönüm noktası olarak kabul edilmektedir (Yeşilot, 2022: 314).

Yaşadığı bütün bu ağır ekonomik, askeri, politik ve sosyopsikolojik kayıplardan sonra ise Ermenistan artık daha rasyonel, mantıklı ve tutarlı bir dış politika yürütmeye başlamıştır. Zira 44 Günlük Savaş'a kadar irrasyonel ve gerçekdışı hayaller peşindeki hükûmetlerce idare edilen ülke aslında uzun yıllardır, tabir-i caizse, kendisini kandırdığını sonunda idrak etmiştir. Zaman zaman Türkiye'den toprak taleplerinde dahi bulunan, sözde Büyük Ermenistan'ı kurmak isteyen Ermenistan yıllar yılı ekonomisini düzenleyememiş, mali disiplini sağlamamış, ordusunu modernize edememiş, kendi kendisini yolsuzluklarla tüketmiştir. Baltık ülkeleri, Gürcistan ya da Kazakistan Cumhuriyeti gibi eski SSCB devletleri Rusya ile olan ilişkilerini normal düzeyde yürütüp dünyaya entegre olmaya, hukukun üstünlüğünü sağlamaya ve gelişmeye çalışırken Ermenistan ise kendi içine kapanmış, neredeyse tüm diplomatik ilişkilerini Rusya'ya endekslemiş, devlet kademelerinin her aşamasında yolsuzluğa teslim olmuştur.

Ülkede yıllar boyunca devam eden bu sisteme karşın ilk değışim rüzgarları ise 2018'de başlamıştır. O tarihlerde gazetecilik ve milletvekilliğı yapan Paşinyan'ın önderliğindeki geniş çaplı protestolar büyük bir yankı uyandırmış, ülkede büyük bir değışim havası ortaya çıkmış, nitekim yaklaşık 1 aylık protestolar sonucunda daha muhafazakâr karakterdeki Başbakan Serj Sarkisyan istifa etmiş ve Nikol Paşinyan Başbakan olmuştur. Paşinyan'ın göreve gelmesinden sonraki süreçte ise yolsuzluklarla ve hukuksuzluklar mücadele edilmeye başlanmış, ülke yüzünü Avrupa'ya dönmeye ve birtakım hukuki reformla yapmaya başlamıştır. Yapılan reformlar ise büyük oranda karşılık bulmuş, 2018-2020 arası dönemde Ermenistan yolsuzluk endeksinde 105'inci sıradan 60'inci sıraya kadar yükselmiştir (www.transparency.org, 2021).

2018'de geniş çaplı protestolar ile başlayan liberalizasyon ve reform süreci, 44 Günlük Savaş sonrasında, biraz da mecburiyet sebebiyle, hız kazanmıştır. Zira, bu savaşta yaşanan ağır yenilgi ve Rusya'nın Ermenistan'a yeteri kadar destek vermemesi, halkın ve devlet kademelerinin tamamında olmasa da çoğunluğunda bir politik tavır değışikliği meydana getirmiş, belli alanlarda reform yapılması ve diplomatik ilişkilerin revize edilmesi gerekliliğini ortaya çıkarmıştır. Haziran 2021'de yapılan ilk genel seçimlerde Paşinyan'ın savaşta alınan ağır hezimete rağmen %53 civarında oy alması da ülke genelindeki bu tavır değışikliğinin kanıtı olarak anlaşılabilir (www.bbc.com, 2021). Dahası Paşinyan'ın en yüksek oy oranına ulaştığı şehirlerin genellikle savaşta en fazla asker kaybı yaşayan şehirler olduğu görülmektedir ki bu da halkın intikam peşinde olmadığını, bilakis barış istediğı şeklinde anlaşılmalıdır (www.carnegieendowment.org, 2021).

Batı dünyası ile ilişkilerini bir yandan güçlendiren, diğer yandan da Rusya'yı kızdırmamaya çalışan, ancak gün geçtikçe daha açık, daha akil bir toplum olma yolunda adımlar atan Ermenistan için bu tavır değişikliği en makul seçenek olarak görülmektedir. Zira 44 Günlük Savaş'ta alınan ağır yenilgi Ermeni devletine de Ermeni halkına da açıkça ütopyik hayallerden kurtulmaları, uluslararası hukuka ve teamüllere uygun bir dış politika izlemeleri ve hem Türkiye hem de Azerbaycan ile barışçıl ilişkiler kurmaları gerektiğini acı bir şekilde öğretmiştir. Yıllar yılı yolsuzluklar ve hukuksuzluklarla karşı karşıya kalan ve ütopyik derecedeki hayallerle yönetilen Ermeni halkı nihayetinde tekrar aynı sorunları yaşamamak, hukuki ve sosyal haklarının kısıtlanmasını önlemek maksadıyla bir kez daha Paşinyan lehine oy kullanmıştır (www.aljazeera.com, 2021).

Ermenistan'ın bu tavır değişikliğinin tek sebebi ise 44 Günlük Savaş'taki ağır yenilgi değildir. Ülkenin uzun yıllardır yaşadığı ekonomik ve sosyal zorluklar da bu tavır değişikliğinde önem arz etmektedir. Oldukça kapalı bir ekonomiye sahip olan, genç nüfusu az, denize kıyısı ve dolayısıyla deniz yollarına ulaşımı olmayan Ermenistan, şu anda bölgenin en az gelişmiş ülkesidir. Dünya Bankasının 2024 yılında hazırladığı resmi raporda da ülkenin endüstriyel üretiminin düşüklüğü, Dağlık Karabağ Bölgesi'nden gelen göçmenlerin oluşturduğu ekonomik yük, uzun yıllardır devam eden yapısal zorluklar, ekonomik diversifikasyonun düşüklüğü, doğrudan yabancı yatırımların ve yabancı portföy yatırımlarının sınırlılığı, yetişmiş insan gücü eksikliği başlıca ekonomik sorunlar olarak belirtilmektedir (Friedrich-Ebert-Stiftung, 2017: 20). Buna karşın İsviçre Konfederasyonu Erivan Büyükelçiliğinin (2023: 16) hazırladığı resmi raporda ise ülkenin özellikle 2021'den sonraki süreçte kayda değer bir ekonomik gelişme gösterdiği, bilişim gibi niş sektörlerle ağırlık verdiği, karayolu ticaretini etkin ve yoğun bir şekilde kullandığı, Ukrayna-Rusya savaşı sonrasında ülkeye gelen göçmenler hasebiyle ülkeye yoğun bir sıcak para girişi yaşandığı, Ermeni dramının da Amerikan doları ve Euro'ya karşı istikrarını koruduğu ifade edilmiştir. Ülkenin bu ekonomik atılım döneminin yine Dağlık-Karabağ savaşı sonrası döneme denk gelmesi de Ermenistan'ın içinde bulunduğu jeopolitik/jeoekonomik tavır değişikliğini açıklamaktadır. Ülke yıllardır tekrarladıkları hatalardan ders çıkarmaya başladıktan sonra doğal bir şekilde toparlanma ve restorasyon sürecine girmiştir.

Son olarak Ermenistan'ın tavır değişikliğindeki bir diğer etmenin ise Rusya ile olan ilişkilerinde yattığı düşünülebilir. Her ne kadar Rusya hala Ermenistan'ın en önemli dış politika ve ticaret ortaklarından biri olsa da; hatta Türkiye sınırındaki bazı bölgelerde Ermeni askerler ile Rus askerler de konuşlanmışsa da Erivan ve Moskova arasındaki ilişkilerin soğuduğu açıktır. 2023 yılı içerisinde Paşinyan'ın güvenlik konusunda sadece Rusya'ya bağlı kalmanın stratejik bir hata olduğunu ifade etmesi, Rusya liderliğindeki Kolektif Güvenlik Antlaşma Örgütü'ne ("CSTO") yeni bir daimi temsilci atamaması, Eylül ayında ABD ile birlikte geniş kapsamlı askeri tatbikatlar düzenlemesi, Paşinyan'ın eşinin Kiev'e gitmesi ve insani yardım malzemesi götürmesi ve en önemlisi Ermenistan'ın Uluslararası Ceza Mahkemesi'nin Roma Statüsünü akdetmesi Erivan'ın açıkça politik tavır değişikliği içerisinde olduğunu gözler önüne sermektedir (www.osw.waw.pl, 2023). Ermenistan'ın Rusya'ya yönelik bu tavır değişikliğinin altında ise 44 Günlük Savaş'ta Rusya'nın Ermenistan'a yeteri kadar destek vermediği, CSTO üyeliğinin gereklerini yerine getirmeyerek doğrudan bir askeri destekte bulunmadığı ifade edilebilir.

Sonuç olarak 44 Günlük Savaş, Dağlık Karabağ Bölgesi'nin özgürleşmesi ve sonrasında cereyan eden sürecin, Kafkasya coğrafyasının genel bir istikrar ve düzene kavuşması için önemli bir viraj olduğu ifade edilebilir. Dağlık Karabağ Cumhuriyeti isimli de facto ülkenin feshedilmesi ile birlikte bölgede daha olumlu, yapıcı ve sağlıklı bir sürecin başladığı ortadadır. Savaş sürecinde Azerbaycan'a destek olan ve özellikle askeri havacılık teknolojilerinde Bakü'nün yanında yer alan Türkiye'nin savaş sonrası süreçte ise Ermenistan ile ilişkilerini rayına oturtması ise Ankara'nın dış politikadaki gücü ve etkinliğinin anlaşılması için uygun bir veri teşkil etmektedir.

Savaş sonrası dönemde Türkiye ve Ermenistan arasında vuku bulan müspet gelişmelerin analiz edilmesi ise bu minvalde hem sağlıklı bir konjonktür değerlendirmesi yapılmasına hem de geleceğe yönelik uygun bir projeksiyon çizilmesine imkân verecektir.

3. Türk-Ermeni İlişkilerinde Yeni Normalleşme Süreci

Dağlık Karabağ Bölgesi'nin özgürleşmesi ile başlayan süreç, Ermeni devlet kademelerini sadece Azerbaycan'la değil bölgenin en güçlü aktörü olan Türkiye ile de yakınlaşmaya yöneltmiştir. Türkiye'nin iyi ilişkiler içerisinde olduğu Azerbaycan ve Gürcistan gibi diğer bölge ülkelerinin özellikle 2000'den sonra hızlı bir şekilde zenginleşmesi, refaha ve düzene kavuşması geç de olsa Ermenistan tarafından da örnek alınmaya başlamıştır. Bu nedenle daha önceki yıllarda emsali olmayacak şekilde Ermeni devleti tarafından yapıcı ve müspet adımlar atılmıştır ki bu adımların başlıcaları şunlardır.

İlk olarak, 2021 yılı sonunda Büyükelçi Serdar Kılıç ve Ermenistan Parlamentosu üyesi Ruben Rubinyan karşılıklı olarak normalleşme sürecine dair ikili görüşmeleri yürütmek amacıyla özel temsilci sıfatıyla atanmışlardır. Adı geçen diplomatların başkanlığında bugüne kadar Moskova ve Viyana'da bir dizi görüşmeler gerçekleştirilmiş, bir sonraki görüşmenin de Ankara ya da Erivan'da yapılması kararlaştırılmıştır. 2022 yılı içerisinde hem Dışişleri Bakanları düzeyinde buluşmalar gerçekleşmiş, her yıl yapılan Antalya Diploması Forumunda da bir kez daha bakanlar arası görüşme gerçekleşmiş, dahası Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Sn. Recep Tayyip Erdoğan da Ermenistan Başbakanı Nikol Paşinyan ile doğrudan telefon görüşmesi yapmıştır. Resmi kaynaklardan yapılan açıklamalarda da görüşmelerin oldukça sıcak bir atmosferde ve yapıcı şekilde gerçekleştiği vurgulanmıştır. Ekim 2022'de Prag'da yapılan Avrupa Siyasi Topluluğu zirvesinde de Sn. Erdoğan ve Paşinyan uzun zaman sonra ilk kez bir araya gelmişlerdir (www.aa.com.tr, 2022 Ekim 6). Şubat 2022 tarihinde İstanbul ve Erivan arasında doğrudan uçak seferleri başlamıştır. İstanbul Yeni Havalimanı ve Sabiha Gökçen Havalimanı'ndan Erivan'daki Zvartnots Havalimanına haftada 3 gün doğrudan seferlerin başlaması ile iki ülke arasında hava ulaşımındaki sınırlar kaldırılmıştır (www.aa.com.tr, 2022 Şubat 2).

Şubat 2023'te Kahramanmaraş ve 10 ilde gerçekleşen 7.7 ve 7.6'lık büyük deprem felaketleri sonrasında tüm dünyadan Türkiye'ye arama-kurtarma ekipleri geldiği gibi Ermenistan'dan da gelmiştir. Uzun yıllardır kapalı olan Alican-Margara sınır kapısından geçen Ermeni arama-kurtarma ekipleri deprem bölgesine giderek diğer yabancı ve Türk ekiplerle birlikte çalışmaya başlamıştır. 3 Haziran 2023 tarihinde ise, Sn. Recep Tayyip Erdoğan'ın 28 Mayıs seçimlerine müteakip tekrar Cumhurbaşkanı seçilmesiyle gerçekleştirilen göreve başlama törenine Paşinyan da iştirak etmiştir. İki lider bu vesileyle Ankara'da bir araya gelme

fırsatı bulmuşlardır. Bir Ermeni devlet adamının, Türkiye'ye bu maksatla gelmesi ve Sn. Erdoğan'ın göreve başlama törenine katılması ikili ilişkilerin rayına girmesi yolunda devasa bir adım olarak kabul edilmektedir (www.tr.euronews.com, 2023).

Tüm bu ikili temasların yanı sıra Ermenistan lideri Paşinyan'ın yine son 3 yılda sarf ettiği bazı sözler ve söylemler de; Türk-Ermeni ilişkilerinin normalleşmesi ve gelişmesi yolunda umut verici görünmektedir. Öyle ki; Paşinyan 24 Nisan 2024 tarihindeki sözde soykırımın anma gününde ülke içindeki muhalif gruplardan ve yurtdışındaki Ermeni diasporasından çok tepki alan şu sözleri sarf etmiştir (www.agos.com.tr, 2024):

Ermeni halkı, jeopolitik entrikaların ve yalan vaatlerin kurbanı olmuştur...Bugün bile dünyayı, çevremizi, kendimizi Mets Yeğern'in psikolojik travmasının etkisi altında algılıyoruz ve o psikolojik travmayı aşmış değiliz. Bu, uluslararası alanda tanınan bir devlet olarak, çoğu zaman diğer ülkelerle ve uluslararası toplumla psikolojik travmalı bir durumda ilişki kurup rekabet ettiğimiz ve bu nedenle bazen gerçekleri ve etkenleri, tarihsel süreçleri ve öngörülen ufukları doğru bir şekilde ayırt edemediğimiz anlamına geliyor. Belki de Ermeni Soykırımı psikolojik travmasını bir miras, bir gelenek olarak yeniden yaşayarak yeni travmalar yaşamamızın nedeni de budur... Vatan arayışını bırakmalıyız, çünkü o vatani, sütün ve balın aktığı Vaat Edilmiş Topraklarımızı bulduk...

Sözde soykırım travmasından artık kurtulunması ve Büyük Ermenistan hayallerinden vazgeçilmesi gerektiğini ifade eden Paşinyan'ın bu realist ve akılcı söylemleri ülke içerisinde ve diasporada büyük tepkiler yarattığı gibi birtakım uluslararası düşünce kuruluşları tarafından da tepki ile karşılanmıştır. Öyle ki ABD merkezli Lemkin Soykırımı Önleme Enstitüsü 10 Mayıs 2024 tarihli açıklamasında Paşinyan'ı kınamış ve sözde soykırımın varlığını inkâr etmekle itham etmiştir (www.lemkininstitute.com, 2024).

Ancak Paşinyan'ın şu ana kadar bu tür eleştirilere karşı dirayetli bir duruş sergilediği ve geri adım atmadığı, muhtemelen de atmayacağı ifade edilebilir. Öyle ki, Paşinyan Mayıs 2024'te Ermenistan Parlamentosundaki bir konuşmasında *"İzlediğimiz yol bizi belli sınırları olan belli bir duruma götürdü. Bu bir yenilgi değil, bilincimizin duygularımıza karşı kazandığı büyük bir zaferdir."* şeklinde bir demeç vermiş ve tarihi Ermenistan'ın uygulamalarına, sınırlarına ve yönetimine dönmenin imkânsız olduğunu ifade ederek gerçek Ermenistan'ın çıkarlarına ve sorunlarına odaklanılması gerektiğini belirtmiştir (www.aa.com.tr, 2024).

Tüm bu veriler ışığında, Türk-Ermeni ilişkilerinin normalleşmesi yolunda geleceğe dair umutla bakabilmek mümkün hâle gelmektedir. Yıllardır sürdürdüğü irrasyonel tavrı bırakan Ermenistan devlet kademeleri ve Paşinyan'a tekrar görev veren Ermeni halkı, zor yollardan da olsa, geç de olsa doğru ve mantıklı adımlar atmıştır. Bütün bunlarda Ermenistan'ın yapıcı rolünün yanı sıra Türkiye'nin de rolü olduğu muhakkaktır. Balkanlardan Ortadoğu'ya, Kafkaslardan Afrika'ya kadar aktif bir şekilde dış politika yürüten ve faal olduğu her bölgede barış için çabalayan Türkiye'nin Ermenistan'a karşı gösterdiği hoşgörü de bu yeni normalleşme sürecinin temel yapıtaşlarından.

Bu yeni normalleşme sürecine daha fazla ihtiyacı olan tarafın Ermenistan olduğu aşikardır. Türkiye'nin Ermenistan ile ilişkilerini düzeltmese de yapıcı adımlar atmasa da çok büyük bir kayıp yaşamayacağı, Kafkasya'daki diğer 4 ülke ile ilişkilerini olumlu yönde devam ettirdikçe zaten jeopolitik ve jeoekonomik çıkarlarını koruyacağı tartışmasızdır. Hal böyleyken Türkiye'nin bu yolda gösterdiği müspet tavrın çok daha değerli olduğu sonucuna ulaşılmaktadır. Zira bu şekilde Türkiye'nin sadece kendi menfaatleri için değil bilakis tüm

Kafkasya için çabaladığı sonucuna ulaşılmaktadır. Kafkasya'nın Büyük Ortadoğu coğrafyasının da bir parçası olduğu dikkate alındığında, Türkiye'nin Ermenistan ile ilişkilerinde gösterdiği tavrın Ortadoğu'nun genelinde gösterdiği barış çabaları ile de örtüştüğü anlaşılmaktadır.

Normalleşme sürecinin başarıya ulaşmasının önündeki şartların, bu sürecin beraberinde getireceği fırsatların ve süreci baltalayabilecek engellerin neler olduğunu bilmek ise sürecin geleceği hakkında daha sağlıklı bir projeksiyon çizebilmek için elzemdir. Bu şekilde Ankara ve Erivan hükûmetlerinin neden böyle bir süreç içerisine girdiği ve neden yukarıda izah edilen adımları attığı da anlaşılabilir.

4. Normalleşme Sürecinin Şartları, Usulleri, Fırsatları ve Engelleri

4.1. Sürecin Başarıya Ulaşmasının Şartları ve İzlenecek Yöntemler

Ankara ve Erivan arasındaki ilişkilerin normal seyrine dönmesinin belli bir takım hukuki, politik ve sosyo-kültürel ön şartları ve izlenmesi gereken yöntemleri vardır. Bu şartlar gerçekleşmeksizin mutlak anlamıyla bir barıştan ya da normalleşmeden bahsedilemeyecektir.

Bu minvalde, gerçekleştirilmesi gereken ilk şart sözde soykırım ile ilgili herhangi bir ön şart ileri sürmemektir. Ermenistan'ın son 3 yıldır göstermekte olduğu yapıcı tavrı sürdürmesi, tarihi Ermenistan ya da Büyük Ermenistan'ı canlandırmak gibi gerçekdışı emelleri terk etmesi ve en önemlisi sözde soykırım iddialarını bir daha geriye dönmek üzere bırakması elzemdir. Bu yönde herhangi bir ön şartın ileri sürülmesi, bu iddiaların desteklenmesi ya da Türkiye'nin sözde soykırımı kabul etmeye zorlanması atılan tüm adımları etkisiz hâle getirecektir. Ermenistan'ın sözde soykırım iddialarını terk etmesi ve diasporanın baskılarından kurtulması normalleşme sürecinin ilk ve belki de en önemli aşaması olarak görülmektedir.

Sürecin başarıya ulaşmasında sağlıklı ve güçlü bir hukuki altyapının hazırlanması da büyük bir önem arz etmektedir. 2009 yılında akdedilen Zürih Protokolleri son derece olumlu bir havada akdedilmesine rağmen sonrasında Ermeni Anayasa Mahkemesi siyasi bir tavırla protokolleri onaylamaktan imtina etmiş, yıllar yılı sürüncemede bıraktığı incelemeyi ise 2018 yılında bitirip protokollerin hukuken geçerli olmadığına hükmetmiştir. Mahkemenin uzun yıllar boyunca incelemesini sürüncemede bırakıp sonra da böyle bir hüküm vermesi olumlu bir atmosfer oluşmasını da önlemiştir. Dolayısıyla bu noktada yapılması gereken şey, uluslararası teamüllere ve hukukun evrensel ilkelerine uygun yeni bir protokol, yeni bir mutabakat zaptı imzalamaktır. Türkiye her ne kadar 22 Mayıs 1969 tarihli Viyana Antlaşmalar Hukuku Sözleşmesi'ne imza atmamışsa da bu sözleşmenin arz ettiği temel değer ve prensiplere uygun yeni bir yazılı belgenin akdedilmesi elzemdir. Bu şekilde her iki ülkenin de neler yapması gerektiği açıkça ortaya konulacak, net ve sarıh bir yol haritası çizilebilecektir. İlâveten, özellikle Ermenistan tarafında birtakım iç hukuki düzenlemelerin de yapılmasının gerekli olduğu ifade edilebilir zira Ermenistan Anayasa Mahkemesi 2009 yılındaki protokolleri bu protokollerin Ermeni Anayasasına uygun olmadığı gerekçesiyle geçersiz kılmıştır. Bu nedenle Ermenistan'da külli ya da kısmi bir anayasa değişikliği olması normalleşme sürecinin önündeki engelleri ortadan kaldıracaktır (www.balcanicaucaso.org, 2024).

İlişkilerin normalleşmesinin bir diğer şartı ise resmi diplomatik temasların tekrar kurulması ve karşılıklı diplomatik temsilciliklerin açılmasıdır. 18 Nisan 1961 tarihli Diplomatik İlişkiler Hakkında Viyana Sözleşmesi uyarınca resmi temsilciliklerin ve kara sınırlarının açılması, hatta vize konusunda da birtakım kolaylıkların sağlanması halinde iki devlet de iki millet de hızlı bir etkileşim sürecinin parçası olacaklardır. Bununla birlikte, bu denli büyük adımların atılmasından önce, sadece turistik vizeler ya da öğrenci vizeleri konusunda da birtakım basit ancak etkili süreçlerin başlatılması, yapıcı adımlar atılması da mantıklı bir hamle olarak düşünülmektedir. Yine vizeler ve sınır geçişleri konusunda, ticari mal / kargo taşıyan tır ve sair ticari araçlara destek olunması, belli kolaylıklar sağlanması da hem normalleşme sürecini kolaylaştıracak hem de iki ülke insanlarını birbirine yakınlaştıracaktır.

Normalleşme sürecini hızlandırmak için sosyo-kültürel mecralarda da birtakım adımların atılması gerekli görülmektedir. Öyle ki, iki ülke arasında spordan sanata, akademik ve bilimsel çalışmalardan gastronomiye kadar geniş bir yelpazede ortak çalışmalar yürütülmesi hem iki ülke halkını birbirine yakınlaştıracak hem diplomatik kanallarda yürütülmeye devam eden görüşmelere ivme kazandıracaktır.

4.2. Normalleşmenin Getireceği Jeopolitik ve Jeoekonomik Fırsatlar

İşbu çalışmanın önceki kısımlarında da ifade edildiği üzere normalleşme sürecine daha çok ihtiyacı olan taraf Ermenistan'dır. Zira yıllar içerisinde Gürcistan ve Azerbaycan gibi diğer Kafkas ülkeleri Türkiye ile sağlıklı, sürdürülebilir ve düzeyli ilişkiler yürütüp büyük bir ekonomik atılım ve gelişim sürecine girdiği halde Ermenistan yürüttüğü irrasyonel ve gerçekdışı politikalar sebebiyle kendi kendisini yoksul bırakmış, gün geçtikçe daha fazla içine kapanmıştır. Haliyle normalleşme süreci ile birlikte Ermenistan'ın yıllardır kaçırdığı jeopolitik ve jeoekonomik fırsatları aşama aşama elde etmeye başlayacağı düşünülebilir.

Normalleşme ile Ermenistan'ın elde etmesi mümkün olan ilk jeopolitik kazanım bölgede güvenlik ve asayişin tesis edilmesidir. Ermenistan'ın Türkiye'ye ve Azerbaycan'a yönelik düşmanca tavırlarının sona ermesi ile birlikte Dağlık Karabağ savaşları gibi topyekûn bir savaşın ya da zaman zaman görülen küçük çaplı sınır çatışmalarının ortaya çıkma ihtimali minimize edilecektir. Bu şekilde bölgede yeni bir krizin ya da kaosun doğmasına karşın en etkili önlem alınmış olacak, rekabet ve düşmanlığın yerini iş birliği alacaktır.

İlişkilerin normalleşmesi sayesinde Rusya ya da ABD'nin bölgede başlatmaya çalıştığı manipülatif hareketlerin ve yeni krizlerin doğması da engellenebilecektir. Öyle ki zengin yeraltı ve yerüstü kaynaklarına sahip olan ve son derece kritik bir konumda bulunan Kafkasya, adı geçen küresel güçlerin hakimiyet kurmak istediği coğrafyaların başında gelmektedir. Bu güçler, özellikle de Rusya, bölgesel ilişkilere müdahil olmak istemekte ve kendisini bölgenin "büyük ağabey"i olarak görmektedir (Kakışım, 2019: 100). Eski Sovyet ülkelerini nüfuzu altına almak isteyen ve bu maksatla 2008 yılında Gürcistan'ı, 2022 yılında da Ukrayna'yı işgale kalkan, Orta Asya ve Balkanlarda da nüfuzunu her daim sıcak tutmaya çalışan Rusya için Kafkasya'da politik ve askeri varlığını sürdürebilmek Moskova'nın başlıca bölgesel stratejileri arasındadır. Haliyle bu bölgedeki varlığını korumak ve bölge ülkelerini kendine bağımlı hâle getirmek isteyen Rusya için bölgede genel bir düzen ortamı yerine kaos ortamının bulunması daha evladr. Zaten bu amaçla da Ukrayna savaşının hâlen devam ettiği bu süreçte Rusya, Gürcistan'da birtakım karışıklık çıkartıcı politik manevralarda bulunmaya başlamıştır

(www.theguardian.com, 2024). Bu tür manevraların bölgenin diğer ülkelerine de sıçraması ihtimal dahilinde olup kaosun ve krizin hâkim olması ise ulusal ekonomilere ve güvenliğe zarar verecek mahiyettedir. Hal böyleyken, bölgenin en güçlü aktörü olan Türkiye'nin ve Ermenistan'ın ilişkilerinin normalleşmesi ile bölgede tesis edilecek genel güvenlik ve düzenin, bu tür kışkırtıcı faaliyetlere karşı bir set olacağı ifade edilebilir.

İki ülke ilişkilerinin normalleşmesinin Kafkasya'nın da parçası olduğu Büyük Ortadoğu coğrafyası için de avantajları olduğu muhakkaktır. Ortadoğu'nun bu en eski ihtilaflarından birinin barış yoluyla çözüme kavuşturulması bölgedeki diğer uzatmalı ihtilafların da son bulması adına somut bir örnek teşkil edecektir. Binlerce yıldır savaşların ve krizlerin hüküm sürdüğü Ortadoğu'da en azından bir ihtilafın ve yüzyılı aşkın süredir sürdürülen bir asılsız bir iddianın sonlanması gelecekte başka ihtilafların da barışçıl yollarla son bulması adına emsal teşkil edebilecektir. Bu somut örnek, yıllardır çözüm bekleyen Batı Sahra sorunu, Suriye İç Savaşı, Lübnan İç Savaşı, Etiyopya-Somali sınır problemleri ve de en önemlisi İsrail-Filistin sorunu gibi sorunların bazılarının, tamamen olmasa da belli oranlarda çözüme kavuşturulmasına vesile olabilir.

Normalleşme sürecinin jeopolitik avantajları yanında birtakım jeoekonomik ve ticari avantajları da söz konusu olabilir. Öncelikle bölgede barışın tesis edilmesi ile birlikte, Türkiye'den Azerbaycan'a doğrudan uzanan yeni bir ticaret ve lojistik hattının açılması mümkün olacaktır. Başta olası Zengezur Koridoru olmak üzere Azerbaycan'ın Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti ile, Türkiye'nin de Azerbaycan ile doğrudan temasına izin veren ticaret koridorlarının açılması bütün ülkelere ticari ve mali kazanımlar sağlayabilecektir (Gasıмова & Erçin Yurcu, 2023: 6). Hâlihazırda herhangi bir deniz sınırı olmayan ve uluslararası taşımacılık süreçleri için de Gürcistan ve İran'a bağımlı olan Ermenistan da bu yeni ticaret koridorlarının açılmasından büyük bir fayda sağlayacaktır.

Barış sürecinin bir diğer muhtemel etkisi de Ermenistan'daki belli başlı sektörlerin gelişimine ilişkindir. Madencilik, tarım, inşaat, enerji, dijital ekonomi, turizm ve bankacılık gibi alanlar Ermenistan ekonomisinin temel lokomotifleri konumundadır. Ermenistan bahsi geçen sektörlerde yoğun bir şekilde faaliyet göstermekteyse de ve 2023 yılında yaklaşık 9 milyar Amerikan doları tutarında ihracat rakamlarına ulaşmışsa da henüz optimum seviyelere gelebilmiş değildir. Özellikle madencilik alanında önemli bir potansiyeli bulunan ülke molibden, bakır, çinko ve bazalt gibi kaynaklara sahipse de bu potansiyeli tam olarak açığa çıkarabilmiş değildir (www.german-economic-team.com, 2023). Türkiye ve Ermenistan ilişkilerinin normalleşmesi ile birlikte Türkiye'nin sahip olduğu derin endüstriyel, teknik ve ticari tecrübe, bilgi birikimi ve kültür ile bir yandan Ermenistan'a yardımcı olabileceğine diğer yandan da kendi dış ticaretini maksimize edebileceğine, Türk şirketleri için yeni yatırım sahaları elde edebileceğine inanılmaktadır. Sonuç olarak normalleşme süreci ile birlikte Kafkasya'da açılacak olan yeni ticaret hatlarının / rotalarının ve yeni endüstriyel atılımların iki ülkeye de jeoekonomik kazanımlar getireceği, özellikle de bölgenin en az gelişmiş ülkesi olan Ermenistan'a ekonomik olarak nefes aldıracağı tasavvur edilmektedir.

Normalleşme sürecinin Türkiye'ye de bariz kazanımlar sağlayacağına inanılmaktadır. Yukarıda bahsedilen temel jeopolitik, jeoekonomik ve endüstriyel kazanımların yanında bu barış sürecinin Türkiye'nin Kafkasya'da, Balkanlarda ve de Ortadoğu ve Kuzey Afrika'da yürüttüğü proaktif ve etkili dış politika stratejilerine de yardımcı olabileceği düşünülmektedir. Faaliyet gösterdiği her coğrafyada adil, insafli ve hakkaniyetli bir dış politika yürüten, barış ve işbirliğini esas alan Türkiye bugüne dek birçok bölgesel krizin sonlanmasında aktif rol oynamıştır. Türkiye'nin kendi taraf olduğu bu ihtilafı da hukuk ve diplomasi ile barışa ulaştırması Ankara hükümetinin yıllardır yürüttüğü insani dış politika anlayışına katkı sağlayacak, Türkiye'nin barış yanlısı imajını perçinleyecektir.

İlişkilerin normalleşmesinin Türkiye'nin enerji politikalarına da olumlu şekilde sirayet edeceği düşünülmektedir. Bölgesel ve küresel ölçekte, yeni petrol ve doğal gaz hatlarının oluşumunda ve mevcut olanların da iyileşmesinde öncü rol oynayan Türkiye bu şekilde ulusal arz güvenliğini sağlama ve bölgesel arz istikrarına yardımcı olmaya çalışmaktadır (Sarıkaya ve Coşkun, 2018: 106). Eşsiz coğrafi konumu hasebiyle uluslararası enerji nakil hatlarının önemli bir kısmına zaten ev sahipliği yapan Türkiye, normalleşme sürecinin başarıya ulaşmasından sonraki mevcut enerji nakil hatlarını optimize edebileceği gibi Ortadoğu – Kafkasya – Avrupa üçgeninde yeni nakil hatları da yaratabilecektir. Bu imkânların Türkiye'nin bölgesel ve küresel aktör olma yolundaki genel politikalarına da katkı sağlayacağına inanılmaktadır.

Son olarak Türkiye'nin Ermenistan ile ilişkilerini normalleştirilmesi, Ankara'nın Avrupa Birliği'ne tam üye müzakere süreçlerinde de elini güçlendirecektir. Bu şekilde Avrupa'dan ve diasporadan zaman zaman haksız eleştiriler alan Türkiye, Birliğe tam üye olma yolunda önemli bir virajı daha atlatmış olacaktır.

4.3. Sürecin Önündeki Engeller

İşbu çalışmada şu ana dek oldukça müspet bir tablo çizilmiştir. Kaldı ki, mantıklı ve doğru adımların atılması halinde gerçekten de ilişkilerin kısa sürede normalleşebileceği ve iki ülkeye de somut kazanımlar sağlayacağı düşünülmektedir. Ancak bu sürecin başarıya ulaşmasının önünde son derece güçlü bariyerlerin bulunduğu da unutulmamalıdır. Bu minvalde dikkat edilmesi gereken ilk nokta Ermenistan içerisindeki barış karşıtı muhalif grupların varlığıdır.

Ülke içerisindeki barış karşıtı gruplar, 2021'den beri attığı her adımda Paşinyan hükümetini vatana ve Büyük Ermenistan ideasına ihanet etmekle itham etmektedir. Bu barış karşıtı grupların bazıları siyasi partiler ya da marjinal cemiyetler iken bazıları da aşırı dini gruplardır. Öyle ki, bugün hâlen daha varlığını sürdürmekte olan bir siyasi parti statüsündeki Taşnaklar ve Ermeni Apostolik Kilisesi Tavuş Piskoposluğu Başpiskoposu Bagrat Galstanyan en öne çıkan barış karşıtı aktörlerdir (www.turksam.org, 2024). Her iki grup da Paşinyan'a yönelik çok sert eleştiriler dile getirmekte ve sivil itaatsizlik çağrısı yapmaktadır (www.nationalinterest.org, 2022). Düzenli aralıklarla protestolar tertip eden, yürüyüşler yapan ve Paşinyan'a sık sık istifa çağrısında bulunan bu grupların şu an için etkisi sınırlı olsa da gelecekte iktidarı değiştirecek bir güce ulaşıp ulaşmayacakları da muallaktır. Bu nedenle Ermenistan'daki bu marjinal grupların etkisiz kalması ve normalleşme yanlısı meşru Paşinyan hükümetinin varlığını devam ettirmesi sürecin başarıya ulaşması için gereklidir.

Normalleşme sürecinin önündeki bir diğer engel ise Ermeni diasporasıdır. Genellikle Avrupa ve Kuzey Amerika’da yaşayan, zengin ve güçlü diaspora için varlık amaçlarının Türkiye karşıtlığı olduğunu söylemek mübalağa olmayacaktır. Soğuk Savaş yıllarından beri şiddetli bir Türkiye aleyhtarlığı yapan, sinema filmlerinden ünlü televizyon dizilerine kadar çok farklı mecralarda sözde soykırım iddialarını işleyen, sahip olduğu zengin kaynaklarla da Amerikan Senatosu ve Avrupa’daki ulusal parlamentolarda Türkiye karşıtı kampanyaları destekleyen diaspora açık bir şekilde normalleşmenin karşısında yer almaktadır (Veliev, 2022: 16). Barış sürecine destek vermeyen, bilakis bu süreci baltalamak ve ilişkileri tekrar yıllar boyunca kaldığı gibi âtıl halde bırakmak isteyen diaspora 2021 sonrası süreçte müzakereleri baltalamak için yoğun ve güçlü bir kampanya yürütmektedir (www.avim.org.tr, 2024). Ermenistan’da yaşamayan, Ermenistan’ın mevcut sorunları hakkında pek de fazla bilgisi olmayan, sahip olduğu muazzam zenginliğe rağmen ülkeye yatırım yapmayan, hatta Ermenistan ile organik bağları dahi kalmayan diasporanın bu tutumunun gelecekte daha da şiddetleneceği düşünülmektedir. Ancak bu tür tepkilere ve karalama kampanyalarına karşın dirayetli olunması, diasporanın üretebileceği iftira ya da manipülasyonlara karşı sert bir tavır takınılması gerekmektedir ki bu şekilde sürecin olması gerektiği gibi ilerleyebilmesi sağlanabilecektir. Diasporaya karşı hem meşru Ermeni hükûmetinin hem de Türk hükûmetinin ortak bir strateji geliştirmesi de sürecin başarıya ulaşması adına uygun bir yöntem olarak tasavvur edilebilir.

Sürecin önündeki bir diğer tartışılması gereken engel ise yabancı siyasi odaklardır. İşbu çalışmanın önceki sayfalarında da izah edildiği üzere Lemkin Soykırımı Önleme Enstitüsü gibi birtakım düşünce kuruluşları ve sivil toplum örgütleri farklı siyasi ve ekonomik gerekçelerle normalleşme sürecini baltalayacak açıklamalar yapmakta, yine diaspora gibi Paşinyan hükûmetini tenkit etmektedir. Özellikle diaspora tarafından bağışlar alan ve finansal olarak desteklenen Zoryan Enstitüsü ya da Auschwitz Soykırımı ve Kitleli Saldırıları Önleme Enstitüsü gibi bu kuruluşlar düzenli aralıklarla yaptıkları yayınlar ve kampanyalarla barış sürecinin önünde durmaktadır. İlaveten her ne kadar resmî açıklamaları ile normalleşme sürecine destek verse de Kafkasya’daki etkisinin ve gücünün azalacağı endişesiyle Rusya’nın da sürece en azından politik olarak karşı manevralarda bulunması mümkün olabilir (www.al-monitor.com, 2024). Zira, Sarıkaya (2014: 424) tarafından da belirtildiği üzere Rusya, Ermenistan’ı en ileri, en güneydeki karakol noktası olarak görmekte olup bu bölgeye çok büyük bir önem atfetmektedir. Hal böyleyken, Moskova hükûmetinin kendi jeopolitik ve/veya jeoekonomik menfaatleri doğrultusunda, zamanla bölgesel politikalarını revize edebilmesi ya da 1990’ların başında olduğu gibi Ermenistan’ı Azerbaycan’a ve hatta Türkiye’ye karşı kışkırtması da ihtimal dahilindedir.

Sonuç

Türkiye ve Ermenistan arasındaki sorunlar uzun yıllardır iki ülke gündemini meşgul etmektedir. Yüzyıllar boyunca birlikte yaşamış olsalar da birbirlerinden ayrı düşen bu iki millet arasında zaman içerisinde aşılması güç politik, hukuki ve sosyo-kültürel engeller girmiştir. 19’uncu yüzyılın sonlarında Avrupalı devletlerin, Rusya’nın ve ABD’nin kışkırtmasıyla başlayan düzensiz Ermeni isyanları, 1. Dünya Savaşı’nda Rusya’nın da Ermenilere

destekleriyle adeta asimetrik bir savaş halini almıştır. Bu sürecin devamında Osmanlı İmparatorluğu'nun almak zorunda kaldığı tehcir kararı ve çıkartmak zorunda olduğu Sevk ve İskân Kanunu ise yıllar içerisinde çeşitli Ermeni ve yabancı odaklarca bir soykırım yalanı haline getirilmiş ve Türkiye'ye karşı bir koz olarak kullanılmaya başlanmıştır. Sözde soykırım iddialarını ve Büyük Ermenistan hayalini her daim canlı tutan ve adeta varlık amacı haline getiren Ermenistan devlet kademeleri, Ermeni diasporası ve Ermeni halkı onlarca yıl boyunca adeta bir hayal dünyasında yaşamışlardır. Büyük Ermenistan hayali uğrunda hukuken Azerbaycan toprağı olan Dağlık Karabağ Bölgesi'ni işgal eden ve yaklaşık 30 yıl boyunca elinde tutan Ermenileri ise içerisinde bulunduğu irrasyonel ve gerçekdışı dünyadan çıkartan şey ise yine Dağlık Karabağ Bölgesi olmuştur. 2020 yılında vuku bulan 44 Günlük Savaş'ta Azerbaycan karşısında aldığı ağır yenilgi sonunda işgal altında tuttuğu Dağlık Karabağ'dan çekilmek zorunda kalan Ermenistan bu savaşın sonrasında mecburen de olsa artık gerçekdışı idealardan kurtulmaya başlamıştır.

Başbakan Paşinyan, 2021 yılından itibaren hem Azerbaycan hem de Kafkasya'nın en güçlü ülkesi olan Türkiye'ye yönelik oldukça yapıcı ve müspet adımlar atmaya başlamıştır. Her ne kadar ülke içinden ve dışından çok yoğun tepkiler olsa da izlediği doğru ve mantıklı yoldan şu ana kadar sapmayan Paşinyan hükûmeti, Türkiye'nin dostluğunun değerinin farkına varmıştır ve bu minvalde politikalar izlemektedir. Türkiye ile yakınlaşan, ilişkilerin normalleşmesi için özel temsilciler atayan, Dağlık Karabağ'ın Azerbaycan toprağı olduğunu kabul eden ama en önemlisi yıllardır sürdürdükleri sözde soykırım iddialarından ve Büyük Ermenistan idealarından tamamen olmasa da belli oranda vazgeçen Paşinyan hükûmetinin bu tavrı sürdürmesi bölgesel barışın sağlanması için büyük bir önem arz etmektedir.

3 yıldır aralıklar devam eden, Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Sn. Erdoğan ve Ermenistan Başbakanı Paşinyan'ın kişisel çabalarıyla da desteklenen bu sürecin hem Türkiye hem de Ermenistan için birçok jeopolitik ve jeoekonomik kazanımı beraberinde getireceği tahmin edilmektedir. Ermenistan, ilişkilerin normalleşmesi ile birlikte dünyaya daha kolay ve hızlı biçimde entegre olacak, ekonomik ve endüstriyel gelişimini destekleyecek iken Türkiye de bu sürecin sayesinde barışa ve istikrara değer veren bölgesel bir lider imajını güçlendirecek, Avrupa Birliği'ne tam üye olma yolunda elini güçlendirecek, çeşitli ticaret koridorları ve Ermenistan'da yapacağı yatırımlar ile ise önemli ekonomik, finansal ve ticari kazanımlar elde edecektir.

Tüm bu olumlu tabloya karşın sürecin başarıya ulaşmasının önünde birtakım engeller vardır ki bunlar barışı istemeyen Ermeni diasporasının Türkiye ve Paşinyan hükûmeti aleyhindeki kara propaganda çalışmaları yürütmesi ve Ermenistan içerisindeki çeşitli marjinal siyasi ve dini grupların Paşinyan'ı ihanetle suçlamasıdır. Bununla birlikte, bölgeyi kendi arka bahçesi olarak gören ve tıpkı SSCB dönemi ya da Çarlık Rusya'sı dönemlerinde olduğu gibi emperyal bir ajanda takip eden Rusya'nın gelecekte nasıl davranacağı da meçhuldür. Moskova hükûmeti her ne kadar barış ve normalleşme çabalarına destek mesajları vermekte ise de gelecekte nasıl bir tavır takınacağı net olarak öngörülememektedir.

Tüm bu kazanımların gerçekleşmesi ve sürecin önündeki engellerin ortadan kaldırılması için ise birtakım şartlar ve izlenmesi gereken yöntemler vardır ki bunlar; barışın önünde özellikle sözde soykırım iddiası ile ilgili herhangi bir ön şart koymamak, sürecin sağlıklı bir

şekilde yürüyebilmesi için kapsamlı ve detaylı bir hukuki çerçeve ortaya koymak, sınırların açılmasında diplomatik misyonların tesisine kadar gerekli diplomatik adımları atmak ve en önemlisi bu sürece gerek Ermenistan içerisinden gerek Avrupa'dan gerekse diasporadan gelebilecek her türlü tepkiye, karalamaya yönelik dirayetli olmaktır.

Normalleşme sürecine giden yol, zorlu ve meşakkatlidir. İki ülke coğrafi olarak birbirlerine ne kadar yakın olsa da diplomatik olarak da sosyo-kültürel olarak da birbirlerine o kadar uzaktadır. Ancak değişen küresel ve bölgesel dengeler, iki devletin, bilhassa da Ermenistan'ın, tavır değiştirmesine ve normalleşme yolunda adımlar atmasına vesile olmuştur. Türkiye'nin uzun yıllardır gösterdiği barış yanlısı tavrın yıllar sonra Ermenistan'da da hâkim olması, ilişkilerin her zamankinden daha fazla ve daha kapsamlı bir şekilde tekrar ele alınmasını sağlamıştır. Her ne kadar iki milletin, iki halkın barışması ve birbirlerine yakınlaşması biraz daha zaman alacaksa da iki devletin yakın zaman içerisinde sulh olmaları ve ilişkilerini bir düzene oturtmaları kuvvetle muhtemeldir. Devletler arası barışın sağlanmasından sonra ise milletlerin, halkların da barışması mümkün olacaktır. Bu barış ve normalleşme sürecinin, sadece iki ülkeye, iki millete değil aynı zamanda tüm Kafkasya'ya ekonomik, politik ve sosyo-kültürel açıdan fayda sağlayacağı, uzun vadede ise Kafkasya'nın da bir parçası olduğu Büyük Ortadoğu coğrafyasındaki diğer ihtilafların çözümü için de bir emsal, bir umut teşkil edeceğine inanılmaktadır.

Osmanlı kaynaklarında "Millet-i Sadıka" olarak nitelenen bir ulusun, yakın gelecekte Türkiye için yeniden bir dost ulus haline gelmesi, iki milletin tekrar yakınlaşması imkân ve ihtimal dahilinde olup samimi ve somut adımların atılması zaruridir. Ermenistan'ın yapması gereken ise Türkiye'nin yıllardır tüm bölgede sürdürdüğü insancıl, akil ve adil bir dış politikayı sürdürmektir.

Extended Abstract

There are a series of conflicts and crises in the Caucasus region that have not been settled for decades. Among all these conflicts, the Turkish-Armenian one fills a special place compared to other conflicts and crises. Turks and Armenians, two neighboring nations with deep historical ties, who lived together within the borders of the Ottoman Empire for ages, were separated following the collapse of the Empire and the outbreak of the World War I. The irregular Armenian rebellions eventually turned into an asymmetrical war with the support of Russia to the Armenians in World War I. In the aftermath of this process, the Ottoman Empire had to take the decision of general deportation and the Law on Relocation and Resettlement was turned into a so-called genocide allegation by various Armenian and foreign centers over the years and started to be used as a card against Türkiye. The black propaganda efforts by the affluent and powerful diaspora basically living in North America and Europe, which has almost no organ. Nagorno-Karabakh War with Azerbaijan and the occupation of the Nagorno-Karabakh region by Armenia, the diplomatic relations between countries were interrupted and the two countries turned their backs on each other.

Despite all these disapprovals, steps to normalization have been taken from time to time and efforts have been made to restore relations. However, relations were never fully back on

track and an absolute peace process could not develop. On the other hand, this negative picture has undergone a major transformation, especially in the period after 2021, and concrete and serious steps have started to be taken in just a few years. The process that started with Azerbaijan's liberation of the Nagorno-Karabakh region at the end of the 44-Day War in 2020, also known as the 2nd Nagorno-Karabakh War, and the end of the years-long occupation in the region, which is legally recognized as Azerbaijani territory, has also given a great stimulus to Turkish-Armenian relations. Following the heavy defeat in this war, the Armenian state abandoned the unlawful, baseless and contrary to the customs of international relations that it had been maintaining for years, reshaped its relations with both Ankara and Baku, and started to follow a constructive and rational path. Armenian Prime Minister Nikol Pashinyan's statements on the so-called genocide allegations, despite the intense reactions within the country, that "it is necessary to get rid of the trauma and focus on the future, not on the past" have been instrumental in breaking the shells that could not be broken for years. In addition, Mr. Pashinyan's participation in Turkish President Recep Tayyip Erdoğan's presidential inauguration ceremony in 2023, the start of direct flights between Istanbul and Yerevan, and many other positive incidents and discourses contributed greatly to this normalization process. With similar developments and other positive steps in the coming period, it will be possible for this normalization process to accelerate and become more concrete.

The normalization of Turkish-Armenian relations and the start of a new, healthy and sustainable peace process between Ankara and Yerevan could have a positive geopolitical and geoeconomic impact not only on the two countries, but also on the entire Caucasus and even the Greater Middle East. In fact, the normalization of relations could lead to economic gains such as the activation of trade networks in the Caucasus, the development of many industries ranging from tourism to mining, finance to energy on a regional scale, an increase in the general level of welfare and wealth, and an increase in the interest of international investors in the region. Moreover, the peace process will increase regional political stability, strengthen dialogue and interaction between Caucasian peoples, and bring peace and order to a region that has lost time, money and power through years of war and crisis. Ultimately, the new peace process will strengthen the image of both countries in the international arena and, in the long run.

The most important conditions for all these gains are the initiation of a more serious, concrete, official and, most importantly, legalized recognition process between Ankara and Yerevan, the conclusion of relevant protocols and the establishment of diplomatic relations. It is essential that comprehensive protocols and/or memorandums of understanding be prepared to put this peace process on a strong legal basis and supported by the state levels. In addition, it is of utmost importance, especially for Armenia, to be vigilant against the anti-peace, diaspora-influenced opposition groups within the country and to avoid steps to undermine the process.

In this study, all the processes are explained by making use of Turkish and foreign academic sources in the existing literature and the articles of reputable and reliable news organizations. After analyzing and examining the available sources, personal views and opinions on the subject have been put forward. The conditions and methods necessary for the success of the process, the possible geopolitical and geoeconomic gains that the process will

bring, and the obstacles that may undermine the process have been put forward to examine the main subject of the study from different aspects.

Çıkar Beyanı: Yazarlar arasında çıkar çatışması yoktur.

Etik Beyanı: Bu çalışmanın tüm hazırlanma süreçlerinde etik kurallara uyulduğunu yazarlar beyan eder. Aksi bir durumun tespiti hâlinde Artvin Çoruh Üniversitesi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi'nin hiçbir sorumluluğu olmayıp, tüm sorumluluk çalışmanın yazarlarına aittir.

Yazar Katkısı: Yazarların katkısı aşağıdaki gibidir;

Giriş: 1. Yazar ve 2. Yazar

Literatür: 1. Yazar ve 2. Yazar

Metodoloji: 1. Yazar ve 2. Yazar

Sonuç: 1. Yazar ve 2. Yazar

1. yazarın katkı oranı: %50. 2. yazarın katkı oranı: %50.

Conflict of Interest: The authors declare that they have no competing interests. (To be filled if there is more than one author)

Ethical Approval: The authors declare that ethical rules are followed in all preparation processes of this study. In the case of a contrary situation, Artvin Coruh University International Journal of Social Sciences has no responsibility, and all responsibility belongs to the study's authors.

Author Contributions: author contributions are below; (To be filled if there is more than one author)

Introduction: 1. Author and 2. Author

Literature: 1. Author and 2. Author

Methodology: 1. Author and 2. Author

Conclusion: 1. Author and 2. Author

1st author's contribution rate: %50, 2nd author's contribution rate: %50.

Kaynakça

- AGOS. (2024). Ermenistan Başbakanı Paşinyan'dan 24 Nisan açıklaması. <https://www.agos.com.tr/tr/yazi/30164/ermenistan-basbakani-pasinyan-dan-24-nisan-aciklamasi> adresinden 27.06.2024 tarihinde alınmıştır.
- Akgümüş, D. (2013). Birinci dünya savaşı sırasında Ermeni ayaklanmaları. *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, 12(23), 23-47.
- Akpınar, M. (2017, Ekim 9). *Devlet-i Aliyye'nin ilk gayrimüslim nazırı: Krikor Ağaton Efendi (1823-1868)*. T.C. Marmara Üniversitesi: Türkler ve Ermeniler: <https://turksandarmenians.marmara.edu.tr/tr/devlet-i-aliyyenin-ilk-gayrimuslim-naziri-krikor-agaton-efendi-1823-1868/> adresinden 29.06.2024 tarihinde alınmıştır.
- Altunsoy, Y. (2019). Yusuf Halaçoğlu'nun "sürgünden soykırımı Ermeni iddiaları" ve "tarih gelecektir" isimli eserleri bağlamında Ermeni tehciri meselesi. *Karabük Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 767 - 790.
- An, Ö. F. (2013). Türkiye'nin dış politikasına etkisi bakımından 2015'e doğru Ermeni lobisi. *Ermeni Araştırmaları*, 12(45), 177-244.
- Arslan, A., Bal, H. ve Demirhan, H. (2012). *Tarihî ve stratejik boyutlarıyla Ermeni meselesi*. İdil Yayıncılık.
- Avrupa Parlamentosu. (2019, Kasım 26). *Answer given by Ms Jourová on behalf of the European Commission*. European Parliament: https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/E-9-2019-002841-ASW_EN.html adresinden 07.06.2024 tarihinde alınmıştır.
- Ayverdi, E. H. (1958). Fatih devrinde İstanbul mahalleleri. *Vakıflar Dergisi*, 4.
- Bayraktar, K. (2021). Osmanlı devleti'nde Ermeni kökenli bir bürokrat: Agop Kazazyan. *Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi*, 58, 59-87.
- BBC. (2009, Ekim 10). *Armenia to sign historic accord*. BBC: <https://web.archive.org/web/20091010100727/http://news.bbc.co.uk/2/hi/europe/8299712.stm> adresinden 13.06.2024 tarihinde alınmıştır.

- BBC. (2021, Haziran 21). *Armenia election: PM Nikol Pashinyan wins post-war poll*. BBC: <https://www.bbc.com/news/world-europe-57549208> adresinden 17.06.2024 tarihinde alınmıştır.
- Bilek, P., & Saparova, D. (2023). *Armenia's mining sector: state of play and recent developments*. German Economic Team: <https://www.german-economic-team.com/en/newsletter/armenias-mining-sector-state-of-play-and-recent-developments/> adresinden 07.07.2024 tarihinde alınmıştır.
- Boffey, D. (2024). *'Georgia is now governed by Russia': how the dream of freedom unravelled?* The Guardian: <https://www.theguardian.com/world/article/2024/may/17/georgia-russia-how-dream-of-freedom-unravelled-foreign-agents-law> adresinden 22.06.2024 tarihinde alınmıştır.
- Cookman, L. (2021, Haziran 22). *What does Pashinyan's election victory mean for Armenia?* Al Jazeera: <https://www.aljazeera.com/news/2021/6/22/what-does-pashinyans-election-victory-mean-for-armenia> adresinden 25.06.2024 tarihinde alınmıştır.
- Çebi, T. (2024). *Ermenistan'da barış'a karşı protesto: sivil itaatsizlik devam ediyor*. TÜRKSAM: <https://www.turksam.org/detay-ermenistan-da-baris-a-karsi-protesto-sivil-itaatsizlik-devam-ediyor> adresinden 05.07.2024 tarihinde alınmıştır.
- Çolak, N. (2011). Millet-i sadıkada isyan. *Ermeni Araştırmaları*, 10(39), 237-240.
- Çulun, Z. (2020). Millet-i sadıka Ermeniler. *Akademik MATBUAT*, 4(1), 91-94.
- Dinçer, S. (2011). *Alman belgelerinde Alman-Türk silah arkadaşlığı ve Ermeniler*. İletişim Yayınları.
- Ercan, Y. (1988). *Kudüs Ermeni patrikhanesi*. Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- EURONEWS (2023, Haziran 2). *Ermenistan başbakanı Paşinyan, Erdoğan'ın yemin törenine katılacak*. EURONEWS: <https://tr.euronews.com/2023/06/02/ermenistan-basbakani-pasinyan-erdoganin-yemin-torene-katilacak> adresinden 17.07.2024 tarihinde alınmıştır.
- Friedrich-Ebert-Stiftung. (2017). *The economic situation in Armenia: opportunities and challenges in 2017*. Friedrich-Ebert-Stiftung: <https://library.fes.de/pdf-files/bueros/georgien/13248.pdf> adresinden 01.08.2024 tarihinde alınmıştır.
- Gasımova, T., ve Erçin Yurcu, M. (2023). Zengezur koridoru'nun Azerbaycan'ın dış ticaret ve lojistik faaliyetlerine olası etkilerinin swot analizi. *Dumlupınar Üniversitesi İİBF Dergisi*, 4(12), 1-15.
- Gauin, M. (2024). *Armenian extremists are blocking peace in Nagorno-Karabakh*. The National Interest: <https://nationalinterest.org/feature/armenian-extremists-are-blocking-peace-nagorno-karabakh-205421> adresinden 19.06.2024 tarihinde alınmıştır.
- Górecki, W. (2023). *A serious crisis in Armenian-Russian relations*. Centre for Eastern Studies : <https://www.osw.waw.pl/en/publikacje/analyses/2023-09-11/a-serious-crisis-armenian-russian-relations> adresinden 09.07.2024 tarihinde alınmıştır.
- Güllü, R. E. (2018). II. Abdülhamit döneminde meydana gelen Ermeni isyanları karşısında Süryaniler ve Süryani patrikhanesi. *XVIII. Türk Tarih Kongresi*, Ankara.
- Halaçoğlu, Y. (2008). *Sürgünden soykırma Ermeni iddiaları*. Babıali Kültür Yayıncılık.
- Halaçoğlu, Y. (2021). *Osmanlı devleti neden tehcir uyguladı? tehcirle ilgili gerçekler*. TBMM Yayınları.
- Harff, B. (2003). No lessons learned from the holocaust? assessing risks of genocide and political mass murder since 1955. *The American Political Science Review*, 97(1), 57-73.
- İsviçre Konfederasyonu Büyükelçiliği. (2023). *Economic report 2022*. İsviçre Konfederasyonu Büyükelçiliği: <https://www.eda.admin.ch/content/dam/countries/countries-content/armenia/en/export-and-investment-promotion/economic-report-2022.pdf> adresinden 13.08.2024 tarihinde alınmıştır.
- Kachkachishvili, D. (2022, Şubat 2) *FlyOne'in uçağı Ermenistan'dan İstanbul'a ilk uçuş için Erivan'dan havalandı*. Anadolu Ajansı: <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/flyonein-ucagi-ermenistandan-istanbula-ilk-ucus-icin-erivandan-havalandi/2492140> adresinden 16.07.2024 tarihinde alınmıştır.
- Kakışım, C. (2019). Racism in Russia and its effects on the Caucasian region and peoples. *Tesam Akademi Dergisi*, 6(1), 97-121.
- Kayaoğlu, B. (2024). *As Russia's footprint slumps, can Turkey anchor Armenia, Azerbaijan to west?* Al Monitor: <https://www.al-monitor.com/originals/2024/04/russias-footprint-slumps-can-turkey-anchor-armenia-azerbaijan-west> adresinden 11.07.2024 tarihinde alınmıştır.

- Krikorian, O. J. (2024). *Armenia, Pashinyan pushes for new constitution, opposition screams foul*. <https://www.balcanicaucaso.org/eng/Areas/Armenia/Armenia-Pashinyan-pushes-for-new-constitution-opposition-screams-foul-229926> adresinden 14.06.2024 tarihinde alınmıştır.
- Krivosheev, K. (2021, Haziran 24). *What does Pashinyan's victory bode for Armenia and the region?* Carnegie Endowment: <https://carnegieendowment.org/posts/2021/06/what-does-pashinyans-victory-bode-for-armenia-and-the-region?lang=en> adresinden 11.06.2024 tarihinde alınmıştır.
- Kuper, L. (1982). *Genocide*. Yale University Press.
- Küçük, A. (1991). *İslam ve günümüz meseleleri*. Yeni Düşünce.
- Lemkin Soykırımı Önleme Enstitüsü. (2024). *Statement condemning prime minister Nikol Pashinyan's cryptic engagement with genocide denial*. <https://www.lemkininstitute.com/statements-new-page/statement-condemning-prime-minister-nikol-pashinyan-s-cryptic-engagement-with-genocide-denial> adresinden 18.07.2024 tarihinde alınmıştır.
- Mikhelidze, N. (2010). *The Turkish-Armenian rapprochement at the deadlock*. Istituto Affari Internazionali, 10(05), 1-9
- Nesirova, A. (2022). Economic results of the Karabakh war: plundering in the territories of Azerbaijan during the occupation period. *Uluslararası Yönetim Akademisi Dergisi*, 5(2), 257-266.
- Özel, S. (2005). *Millet-i sadıka Ermeniler*. TASAM Yayınları.
- Pazarıcı, H. (2007). *Uluslararası hukuk*. Turhan Kitabevi.
- Rehimov, R., Temizer, S. ve Biogradlija, L. (2023, Eylül 20). *Azerbaycan: Karabağ'daki Ermeni gruplar silah bıraktı, antiterör operasyonu durduruldu*. AA: <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/azerbaycan-karabagdaki-ermeni-gruplar-silah-birakti-antiteror-operasyonu-durduruldu/2996659> adresinden 08.07.2024 tarihinde alınmıştır.
- Sarıkaya, Y. (2014). 21 Yüzyıl başında Türkiye'nin yakın çevresinde durum ve riskler. *Yeni Türkiye*, 10(56), 421-429
- Sarıkaya, Y. ve Coşkun, H. (2017) Kritik enerji altyapısı güvenliği bakımından Türkiye: kavramlar, kurumlar, analiz. *Düşünce Dünyasında Türkiz*, 8(45), 101-120
- Selvi, H. (2011). *Millet-i sadıkada isyan ve Ermeni komitacıların gizli mektupları (1878-1923)*. Timaş Yayınları.
- Sezer, C. (2015). Birinci dünya savaşı sırasında Ermeni hınçak ve taşnaksutyun komitelerinin Romanya'daki faaliyetleri. *OTAM*, 38, 157-175.
- Smbatyan, H., & Isayev, H. (2022, Ağustos 26). *An analysis of the november 9 ceasefire agreement and its implementation*. Journal of Conflict Transformation: <https://caucasusedition.net/an-analysis-of-the-november-9-ceasefire-agreement-and-its-implementation/> adresinden 03.07.2024 tarihinde alınmıştır.
- Teslova, E. (2024). *Armenian premier urges people to stop seeking restoration of 'historic Armenia'*. <https://www.aa.com.tr/en/politics/armenian-premier-urges-people-to-stop-seeking-restoration-of-historic-armenia/3227626> adresinden 13.06.2024 tarihinde alınmıştır.
- Transparency International. (2021). *Corruption perceptions index*. <https://www.transparency.org/en/cpi/2020/index/arm> adresinden 18.06.2024 tarihinde alınmıştır.
- Tosun, M. (2022, Ekim, 6) *Cumhurbaşkanı Erdoğan, Prag'da Ermenistan başbakanı Paşinyan'ı kabul etti*. Anadolu Ajansı: <https://www.aa.com.tr/tr/gundem/cumhurbaskani-erdogan-pragda-ermenistan-basbakani-pasinyani-kabul-etti/2704585#> adresinden 17.08.2024 tarihinde alınmıştır.
- Tulun, M. O. (2024). *Ermenistan hükümetinin ve diasporanın farklı gündemleri*. AVİM: <https://avim.org.tr/tr/Yorum/ERMENISTAN-HUKUMETI-VE-DIASPORANIN-FARKLI-GUNDEMLERI> adresinden 30.06.2024 tarihinde alınmıştır.
- Ulu, C. (2005). Cumhuriyet döneminde sosyo-kültürel açıdan Türk - Ermeni ilişkileri [Yayımlanmamış doktora Tezi]. İstanbul Üniversitesi.
- Veliev, C. (2022). Güney Kafkasya'da barışı sabote etmek isteyenler: Ermeni diasporası, radikal muhalefet ve ayrılıkçılar. *Kriter*, 7(68), 1-19.
- Welt, C. (2013). Turkish-Armenian normalisation and the Karabakh conflict. *Perceptions: Journal of International Affairs*, 18(1), 207-221.

- Yalçın, H. C. (2019). Hallaçyan Efendi. Yılmaz, ve T. Oğuzhan içinde, *Tanıdıklarım*. Ötüken.
- Yalçınkaya, A. (2018). Ermeni soykırım iddialarının eski Yugoslavya ceza mahkemesi kararları açısından tahlili. *XVIII. Türk Tarih Kongresi*, 19-31, Marmara Üniversitesi .
- Yaşın, G. K. (2023). *Ermeni iddiaları, hukuk ve siyasi lobcilik*. https://avim.org.tr/tr/Analiz/ERMENI-IDDIALARI-HUKUK-VE-SIYASI-LOBICILIK#_edn2 adresinden 05.07.2024 tarihinde alınmıştır.
- Yeşilot, O. ve Özdemir, B. (2012) Türkiye ile Ermenistan arasında imzalanan 10 Ekim 2009 protokolleriyle ilgili bir değerlendirme. Yeşilot, O. (Ed.) *Bağımsızlıklarının 20. yılında Türk cumhuriyetleri ve Türkiye* (171-194) içinde, Ümraniye Belediyesi
- Yeşilot, O. ve Özdemir, B. (2016) Türk—Rus ilişkilerinin geleceği: rekabet mi? işbirliği mi?. *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, III (2), 55-73
- Yeşilot, O. (2022). İkinci Karabağ savaşı'nın sonuçları: bölgesel ve küresel açıdan beklentiler. Al, A. ve Kaya, H. (Ed.), *Uluslararası politik ekonomide Avrasya* (313-318) içinde, Nobel Akademik Yayıncılık
- Zekiyan, B. L. (2000). *Ermeniler ve modernite-gelenek ve yenileşme özgüllük ve evrensellik arasında Ermeni kimliği*. Aras Yayınları.